

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 37 (16811)

2004 чылдың
МАРТ 4,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Отчедун сайгарып тура

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЭЛ — БАГАЙ ЭВЕС АЖЫЛДААН

Эрткен чылдарда дег ТР-ниң Чазаа 2003 чылда кылып чоруткан ажылын түңнел, бодунуң отчедун «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаан. Февраль 11-14 хүннеринде Чазак Аппарадының ажилдакчыларының мурнунга Отчетту чонга таныштырарының талазы-биле чымыштыг үе тургустунган. Бо улуг ажылдың кол организмдеринин бирээзи ТР-ниң Чазанын Аппарадының удуртукчузу Д-С. В. Яндактан бистин корреспондентивис кыска интервьюну алган.

— Даваа-Самбуу Бээжин-ович, ыңча хөй харысалгалыг ажилдакчыларны кожууннарже азкаары берге-ле болган боор аа?

— Ийе, 19 ажилчын бөлүк Отчетту чонга таныштырып, олардан үнелел алыры-биле тургустунган турган. Оларның шуптузун машина-хөлге-биле хандырарының айтыры берге болза-даа, Чазак Аппарады бо айтырыгны шийтпирлеп шыдаан. Кожууннар болгаш Ак-Довурак хоорайже 182 кижини озал чок азкаарган бис. Ажилчы бөлүктөргө составында Тываның Чазанын кижигүннеринден аңгыда, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының ажилдакчылары, ямылар, ведомстволардан харысалгалыг ажилдакчылар кирген.

Аппарат ажилдакчылары организастыг ажилдан аңгыда, боттары ажилчы бөлүктөргө база киришкен болдур ийин. Мен бодум ийи чыл улаштыр Мөңгүн-

деглезе чогуур. Ам кол тургустунуп турар айтырыглар — суурларга ажил организастаары, тарылгага белеткел. Оон ыңай чонну дүвүредип турар айтырыглар болза, коммунал ачыдузаның төлөвириниң өзүлдези, а хлеб өртээниң улгадып турарының ужурун Чазак хуралына сайгарып, ооң ужурун тып, чийгедириниң аргазын дилеп көөр апаар.

Суурларда кижилер азырадыкчы хөөндөн уштунуп, амыдыралче чүткүл көстүп келгени кончуг өөрүнчүг. Хурал-суглаага ногаа, тараа үрезини, мал лизингизиниң айтырыглары колдап эгелээн. Мурнунда ышкаш чүглө «бер» дивес, а «баштай меңээ дузала, ажилдааш, артыкшылы-биле санажыптар мен» дээн хөөннер кончуг иле.

Социал адырда анык-өскөнниң чурум үреп, кем-херек үлгедир чавырылза-даа, чидиг болуп артпышаан. Мында кол чылдагааның бирээзи — шынар

«...Кедилиг болгаш шалыпкын айтырыгларны шийтпирлээри-биле республика Чазанын кижигүннери 334 катап 1631 хонукка сургакчылаан, ооң иштинде республикадан дашкаар 159 катап 1226 хонукка».

Чазак Отчедундан.

Тайга кожуунга сургакчылап турдум. Бо чылын ажилдың хөйүн барымдаалааш, Кызылдан үнүп шыдавадым.

— Чон Чазактың кылып чоруткан ажылын канчаар үнелээни?

— Отчет-биле таныштырылга 136 хоорай-суурларга болуп эрткен. Анаа баш удур санаашкын-биле 15 муң ажыг кижилер киржи, 900 ажыг кижини санал-оналын берген. Чазактың эрткен чылгы ажылын кол нуруузуңда «эки» деп чон үнелээн.

— Кызыл хөй националдарның төлээлериниң чурттап, ажилдап турар хоорай-ла болгай. Хоорайжыларның дылдамаа кандыг болган ирги?

— Найысылалга 180 кижини составтыг ажилчын бөлүк Отчет таныштырылганын ам-даа уламчылавышаан. Адакталып турар ажилдың түңнели база-ла багай эвес — хоорайның бүдүрүлгелеринин, организацияларының хөй кезин Чазактың эрткен чылгы ажылын «эки» деп үнелээн.

— Отчет-биле таныштырылга үезинде чон кандыг чидиг айтырыгларны салырдыр?

— Кажан акша-хөрөңгү чугула херегелдерге безин чедишес турган мурнуку берге чылдарга бодаарга, чидиг айтырыгларның эвээжээнин дем-

чок водка суррогаттары садып ижеринде. Суурда кым хоран водка садып турарын кижиниң билер-даа болза, милиция ажилдакчылары оларга күш чептес боор-дур. Мал оору-биле демисел кончуг багай деңгелде. Барык суур бүрүзүңгө чоннуң чугаазы-ла ол — оор чок болза, кандыг-даа малды азыраарыңга шупту белең.

Эрткен чылын Чазактың талазындан социал адырже кичээңгей улуг турган, бо чылын ыңдыг ажилды уламчылаар. Амдыгаа дээр эң-не берге байдалдыг хамаатыларга дузалажырынга өйлеп турдубуз, бо чылдан эгелеп эки ажил-агыт тургузуп алган кижилерге деткишкын улгадыр ужурулуг.

— Кол хүдээлгелеринер база уттундурбаан боор аа, Даваа-Самбуу Бээжинович?

— Аппарат ажилы чүглө Отчет таныштырылганын биле доозулбас. Бистин бо, шынап-ла, чымыштыг ажилымыс хүн бүрү уламчылаар, дыштаныр дыш-даа уттундурар чүве бо. Чазактың хүн бүрү ажилын хандыраы бистин «мойнувуста» — хуралдаар өрээлдерни белеткээр, ооң чорудулганын харылаар дээш, оон-даа өске ажилдарымыс хөй. Чаңгыс сөс-биле, Чазак Аппарады ажил-агытты айтырыгларны бүрүнү-биле харылаар эргелел-дир ийин.

Вторникте РФ-тин Президентизи Владимир Путин Италияның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Сильвио

Интернеттен медээлер

Путин биле Берлусконни кады ажилдажылганың айтырыгларын чугаалашкан

Берлусконни-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан. Эрткен чылын Римге болуп эрткен саммиттиң иштинге дугуржуп чугаалашканы россий-итали кады ажилдажылганың, ылангыя гуманитарлыг болгаш бедик технологиялар адырынга,

планнарны боттандырарының айтырыгларын политиктер чугаалашканнар. Оон аңгыда Владимир Путин биле Сильвио Берлусконни кады ажилдажылгага хамаарышкан өске-даа айтырыгларны сайгарып чугаалашкан дээрзин РИТА-СЭТА дыңнаткан.

Фрадков Күрдумага бадылаашкынарның түңнелинге чигзинмейн турар

Чазак Даргазынга кандидат Михаил Фрадков амдан тура чазакты хевирлеп эгелей берген. Фрадков-даа, Күрдумага фракцияларның удуртукчулары-даа ооң кандидатуразы пятницада бадылаттынар дээрзинге чигзинмейн турарлар.

Парламент хөйүнүн баштыңы, адаккы палатаның удуртукчузу Борис Грызлов депутаттарның хөй-адын мөөңөп, Фрадков дээрже чүглө реформатор эвес, а тургузукчу деп чугаалаан.

«Чаңгыс аай Россия» фракциязының төлээлериниң жур-

налистерге дыңнатканы-биле алырга, Фрадковтуң Чазанга чүглө ийи, харын-даа чаңгыс оралакчыны арттыраы планнаттынып турар. Александр Жуковка оралакчы дарганын албан-дужаалын чаңгыс эвес удаа саналдап келген. Бо удаада ук санал үзе шийтпирлеттинген хире. Амгы алды оралакчыларның — Христенконуң, Кудриниң, Гордеевтиң, Алешинниң, Карелованың база Яковлевтиң салым-чолу агаарда астына берген.

«Чаңгыс аай Россияның» кижигүннеринге көөрдө, коммунистер кандидатты соок хүлээп алганнар. Олар Фрадков-биле чугаалажырындан шуут-ла ойт-

лааннар. РФКП-ниң Күрдумага фракциязының удуртукчузу Геннадий Зюганов мынча дээн: «Экономиктиг хамаанчок, кандыг-даа программа чок-тур. Командазы база чок. Чүвениң ужура-бажы билдинмес. Ындыг болганда чүңү чугаалажыр боор». РЛДП-ниң баштыңы Владимир Жириновский база Фрадковту чула шүгүмчүлээн, бир шагда кандидат Владимир Вольфовичиниң дилээңге ойталаан чүведир.

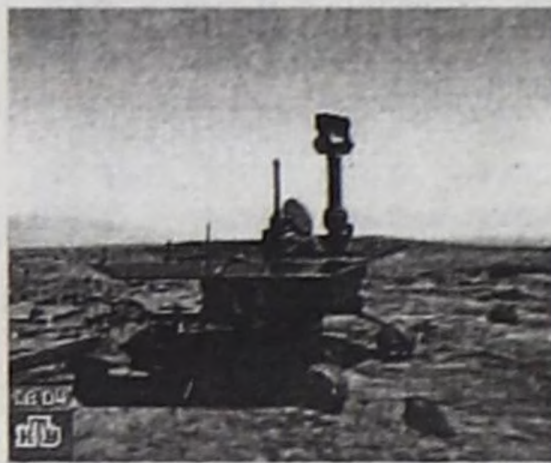
Марска суг турган

эрткен парлалга конференциязынга НАСА-ның төлээлери медеглээнин РИТА-СЭТА дыңнаткан.

НАСА-ның администраторларының бирээзи Эд Вейлер «кажан шагда суг Марстың кезикчамдыын сугтарып турган» деп демдеглээн. Ооң сөстөрүн Марсты шинчилээриниң талазы-биле төлөвилелдиң эртем удуртукчузу Стив Сквайрс бадыткаан.

Ооң берген сан-медээзи-биле алырга, «Opportunity» марсоход Кызыл планетада сугнуң истерин илереткен.

Марска амыдыралдың тыптырынга херек өл-шык четчири-биле турган деп, НАСА-ның специалистери бадыткап турарлар. Ынчалза-даа амдыгаа дээр марсоходтар амыдыралдың им-демдектерин тыппаан дээрзин олар айтканнар.

Кажан шагда Марска сугнуң турганын бадыткап турар им-демдектер тывылган дээрзин вторникте

Кызыгааржыларны шаңналга киирер

Февраль 28-ге чечен хову командири Руслан Гелаев-биле аткылажышкынар үезинде өлген Дагестанның Хунзах отрядының кызыгааржылары Мухтар Сулейманов биле Абдулхалик Курбановту чазак шаңналдарыңга киирер.

Ол дугайын «Новости» РИА-га РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Соңгу Кавказта регионалдыг кызыгаар

эргелелиниң парлалга албанының төлээзи майор Владислав Козлитин дыңнаткан. Эрткен неделяның төңчү-

зүнде Сулейманов биле Курбанов дагларга аткылажышкын үезинде чечен хову командири Руслан Гелаевти узуткааннар. Банданың хартаачызының өлүрткенин РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң федералдыг албаны бадыткаан.

Эрткен хонуктарда Хунзах отрядының кызыгааржылары боттарының эштерин сөөлгү орукче үдээн. Дайынчыларны оларның төрүттүнген Цунти районда орнукушткан.

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНДАН

Тыва Республиканың Чазанын Даргазы ТР-ниң алдарлыг артизи Георгий Захарович ЧЕРНИКОВТУҢ мөчээни-биле төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ХООЙЛУ КҮҮСЕЛДЕЗИН ЧОГААДЫКЧЫ ЁЗУ-БИЛЕ

Пятницада, февраль 27-де, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак саң-хөө органиарының удуртукчу ажилдакчылары-биле "Тыва Республиканың 2004 чылда республика бюджетиниң дугайында" Хоойлунуң күүселдезиниң айтырыгына тураскааткан айтышкынныг чөвүлел хуралды эрттирген.

Чазак Даргазының оралакчызы – республиканың саң-хөө сайыды Р. С. Баян болгаш ооң оралакчызы М. К. Нурсат Саң-хөө яамызының чоокта чаа эрттирген калбак коллегия хуралының шийтпирлериниң база яамының агар ажылының дугайында дыңнадыгы Чазак Баштыңыга берген. Республика бюджетиниң дугайында Хоойлуну хүлээп алганының соон дарый ону күүседириниң дугайында ТР-ниң Чазааның доктаалының төлөвилелин белеткеп кылган. Бюджет чарыгдалдарын таарымчыдарының талазы-биле доктаал төлөвилели белеткеттинип турар. Муниципалдыг тургузулгалар бюджеттериниң хүлээп алышыкынының ажылы эгелзэн, ону марттың бирги он хонуунда доозар. Март 15-ке чедир сумулар бюджеттериниң хевирлээшкени доостур. Акша-хөреңгилерниң чарыгдалдарын контролдаар сорулгалары-биле хоорайларның, кожууннарның саң-хөө килдистериниң Саң-

хөө яамызының мурнунга шалың төлөвириниң фондузунуң болгаш бюджет күүселдезиниң талазы-биле ай санында отчеттаарының дугайында шийтпирни коллегияга хүлээп алган. Бюджет адырының ажилдакчыларының шалың акшазының өй-шаанда төлөвиринге контроль дугайында дугуржулганы казначейство-биле чедип алган. Бюджет чарыгдалдарының үндезинин хынаар хем-чеглерни база көргөн.

Чыылганнарның мурнунга чүве чугаалап тура, Ш.Д.Ооржак 2004 чылда республиканың ажил-агыжы амыдыралын тодарадыр хоойлужудулга болгаш нормативтиг актыларның хүлээп алышыкыны-биле холбашкан ажил доозулган дээрзин айыткан. Ам ону күүседире артакан. Республикага бо чыл онзагай чыл болур. Хамыктың ужуру ооң юбилейлиг чыл болганында база эвес. Бо чыл — чуртка болгаш регион бүрүзүнге улуг-улуг чаар-тылгаларның чылы. Бюджеттер

аразының харылзааларының чаа механизмиче шилчир үе. Эрге-чагырганың үш деннелинге үш деннелиң бюджеттери онаажыр: федералдыг, регионалдыг болгаш тус чер бот-башкарылганының, кайызы-даа хевирлеп тургустунарынга бот-үндезинниг. Тыва — Россияның бедик дотациялыг 40 регионунуң даңзынче кирген болгаш аңаа федералдыг төптен дузаны көргүзөр, ынчалза-даа акша-хөреңгилерни кижжи бүрүзүнге онааган россияжи стандарттарга үндезилеп бээр. Амгы үеде республикада кадык камгалалыга, өөредилгеге, өске-даа социал хөреңгилерге чарыгдалдар ниити-россиянындан бедик.

Мындыг байдалдарда республиканың бүгү саң-хөө органиары бюджеттер аразында харылзааларының чаа майыынче шилчиге-биле холбашкан таарымча чок уржуктардан чайлаары-биле амдан эгелеп улуг ажилды чорудары негеттинер. Чүнүң-даа мурнунда, муниципалдыг тургузулгаларның бодунуң орулгаларын өстүреринче онза кичээнгейни углаары чугула. Маңаа холбаштыр Чазак Баштыңы боттарының девискээрлериниң экономиктиг хөгжүлдезиниң болгаш үндүрүг онаар баазаны калбартырының дугайында сагыш човаарының орнунга, амды-

гаа дээр республика бюджетинге ынанып, дузаны чедишпес берген дээш болганчок-ла Чазакты шүгүмчүлээринге өй чамдык кожууннар удуртукчуларын чидии-биле шүгүмчүлзэн. Ооң-биле чергелештир Кызыл база Тожу кожууннарның тус чер бюджеттеринде боттуң орулгаларының үлүү 10 хуу бичии-ле ажып турар. Эрткен чылын Кызылга боттуң орулгаларының үлүү 10,6 хуу болган. Шериг-оол Дизижики-овичиниң чугаалааны-биле алырга, өске артакан кожууннар удуртукчуларының амыдыралын күрүнениң долу хандырылганында турар интернаттың амыдыралы-биле деңнеп болур.

Боттуң орулгаларын өстүреринге чугула рольду хоорайларның болгаш кожууннарның саң-хөө килдистерин ойнаар хүлээлгелиг. Бюджетти долдуарының үндезиннериниң бирээзи — үндүрүг төлөкчилерин четчелзери. Чүгле Тывада эвес, а бүдүн Россияда көдээ черлер "хостуг экономиктиг зоналар" кылдыр хуула бергени чажыт эвес. Мал-маганы, оран-саваны, техниканы, чонун орулгаларын чажырар чорук массалыг хемчээлдиг апар чыдар.

Бюджет акша-хөреңгилериниң чарыгдалдарының таарымчыдылганында эвээш эвес курлавырлар чаштынган. Үндүрүг

төлөкчилериниң акша-төгериин болганчок-ла үре-түңнел чок ажылдап турар бюджет албан черлериниң ажылынга, барымдаа чок бедик шалың акшазынга, хөреңчок штат единицаларын тударынга чарыгдал турар. Чижек кылдыр ТР-ниң Чазааның Даргазы бир төп кожуун эмнелгезин кириген. Дарганың аңаа чедип турар үезинде 42 кадык камгалал ажилдакчызы эмнээшкени бажынынга ап болур байдалдыг 6 борбак аарыг кижини эмнеп турар болган. Берге аарыг кижилерниң дугайында айтырыг салырга, ындыгларны аңаа эмневейн, а Кызылче чорудуп турар деп харылаан.

Ш. Д. Ооржак саң-хөө адырының ажилдакчыларын чогаадыкчы ёзу-биле, кабинеттерге хагдынып алгаш эвес, ажилдаарыны кыйгырган. Чүге дизе оларның ук ажыл-ишке хамаарылганындан хоорайлар болгаш суурларның, ниити республиканың ажил-агыжы амыдыралы хамааржыр. Бодунуң талазындан ТР-ниң Чазаа саң-хөө органиарының материал-техниктиг баазаны быжылгаары, мурнакчы технологияларны негеттиринге дузалажыры, кадрларны белеткээринге болгаш оларның билин бедидери-биле хемчеглерни алыр.

Юрий СУЧКОВ.

ТУДУГ АЙТЫРЫН ЧУГААЛАШКАН

Эрткен пятницада ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак тудугчулар-биле ажилчын хуралды эрттирген. Чурт-шигилел музейиниң тудуунда шеверлел ажилдарын чорудар талазы-биле дизайн-төлөвилелди дүрген кылырының айтырыгын сайгарып чугаалашкан.

Юбилейге уткуштур ажыл-лалга киирер тудуг объектилериниң, чижээлээрге, чаа музей тудуунуң документтерин дугуржурун кончук оожум чорудуп турары дээш ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак ТР-ниң капитал тудуг эргелелини удуртукчулары болгаш харысалгалыг ажилдакчыларын шынгы шүгүмчүлзэн. Тудуп турар музей тудуунуң иштики болгаш даштыкы шеверлел ажилдарын чорударына шөйүп турар үе чок, ол ажилдарны кылырынга керээлиг организацияларны конкурс езуугаар дүрген шилип тыварын Чазак Даргазы сагындырган.

Чаа музейге 16 делгелге залдары турар, ооң дизайн ажилдарын Санкт-Петербургуң «ИКС Раритет» хаагыг акционер ниитилел кылыр кылдыр хүлээнип алган. Делгелге залдарын таа-

рыштыр кылыр талазы-биле Россияда тускайжыттынган чагыс бүдүрүлгө ол. Петербургчуларның чугаазы-биле алырга, чырык, делгелге дериг-хөреңселдерин европа стандарттарына дүүштүр кылыр.

«Сибтехмонтаж» КМК болгаш «Остов» КХЭ тудуг организацияларының ажил-чорудулганын база сайгарып чугаалашкан. Бир дугаарында, бажың тудар комбинатты база катап тургузарының ажылын чорудуп турар. «Сибтехмонтажтың» директору А.Поручниктиң чугаазы-биле алырга, тудугчулар кончук шалыпкын ажилдап турар.

Элегес суурда школа тудуунуң ажылталга киирер хуусаазын узаткан болгаш тудар өртзөн улгаттырганы дээш «Остов» КХЭ шынгы шүгүмчүлелге таварышкан.

Альберт ХОМУШКУ.

"Тыва Республикага соңгулда кампанияларын эрттирер практика дугайында" парламент дыңнаашкыннарының сүмелерин бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

"Тыва Республикага соңгулда кампанияларын эрттирер практика дугайында" 2004 чылдың январь 29-та парламент дыңнаашкыннарының сүмелерин көргөш база Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Регламентиниң 57 чүүлүн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. "Тыва Республикага соңгулда кампанияларын эрттирер практика дугайында" парламент дыңнаашкыннарының сүмелерин бадылаар (кожуп каан).
2. Сүмелерни Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынче, Тыва Республиканың эрге-хоой-

лу камгалаар структураларынче, республиканың массалыг информация чепсектеринче чорудар.

3. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Хоойлужудулга болгаш конститушчу-эрге-хоойлулулг политика талазы-биле комитетинге дагзыр.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп эгелзээр. **Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.**

Кызыл хоорай, 2004 чылдың февраль 25 № 651 XII-I

Тыва Республиканың өмүнээзинден

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының дилээнге холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүн тайылбырлаар дугайында херектин талазы-биле ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай 2004 чылдың март 1

Тыва Республиканың Конституция суду даргалаан О.Л.С. Салчак, судьялар А.П. Саая, Ю.Я. Норбу, С.О. Монгуш оларның составында,

Тыва Республиканың Конституция судунче дилег киирген таланың төлээлери — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының суд органиары-биле бир демниг ажилдаар талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи Ч.Т.Донгактың, Тыва Республиканың шүүгү херектериниң талазы-биле сайыды А.А.Язевтиң;

а ол ышкаш хуралче чалаткан хоойлужудулга чорудуунуң төлээлериниң: Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының төлээзи — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Аппарадының эрге-хоойлу эргелиниң начальниги К.С.Монгуштуң, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының төлээзи — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының күрүне тургузуунуң, тус чер бот-башкарылганының болгаш девискээрлер аразында харылзаалар талазы-биле комитетиниң даргазы А.П.Дамба-Хуурактың киржилгези-биле,

Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүң 3 кеззэн, 3 чүүлдүң 2-4 кезектерин, "Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында" Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунуң 90 чүүлүн удуртулга болдургаш,

Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүн тайылбырлап бээр дугайында херекти ажык суд хуралына чугаалажып көргөн.

"Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 36 чүүлүнүң 1 кеззэнге дүүштүр бо херекти чугаалажы бергениниң ужуру болза Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүн тайылбырлап бээр дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының негелдизи болган.

"Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында" Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунуң 36 чүүлүнүң ийги кеззениң "б" пунктузунга дүүштүр бо херекти чугаалажып көргениниң үндезини болза конститушчу чүүлдерни билип алырынга чамдык билдинмес чүүлдерниң тургустуна бергени болур.

Судья-илеткелчилер А.П. Сааяның болгаш С.О. Монгуштуң чугааларын, Тыва Республиканың Чазаа Даргазының төлээлериниң тайылбырын, чалатканнарның чугааларын дыңнааш, киирген документтерин болгаш өске-даа материалдарны өөренип көргөш, **Тыва Республиканың Конституция судунуң тодаратканы болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүн тайылбырлап бээр дугайында дилегни Тыва Республиканың Конституция судунга киирген

(исх.№ 3 119—ШО 2004 чылдың февраль 13), ында айтыканы болза:

1) Тыва Республиканың конститушчу хоойлуларын Хоойлужудулга палатазы чогуур депутаттарның үштүң ийден эвээш эвес кези, хөй нуруузу, а Тыва Республиканың Хоойлуларын депутаттарның чогуур санының хөй нуруузу бадылаанда хүлээп алыр. Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың Хоойлуларын Төлээлекчилер палатазынга чугаалажып көөрү-биле 14 хүн ичинде дамчыдып бээр.

2) Төлээлекчилер палатазынга ук палатаның депутаттарының үштүң ийден эвээш эвес кези ол дээш бадылаан болза, Тыва Республиканың Конституция хоойлузун чүүлдүзүнген деп санаар. Тыва Республиканың Хоойлузун Төлээлекчилер палатазының депутаттарының чартыындан хөй кези бадылаанда ону чүүлдүзүнген деп санаар, ол ышкаш бир эвес ол хоойлуну Төлээлекчилер палатазынга 14 хүн ичинде чугаалажып көрбээн болза, ону база чүүлдүзүнген деп санаар.

3) Тыва Республиканың Конституция хоойлуларындыан аңгыда, Тыва Республиканың дараазында айтырылгалар талазы-биле хоойлуларын Төлээлекчилер палатазынга ыяап-ла чугаалажыр:

а) Тыва Республиканың республика бюджетиде;

(Улагчызы 4-кү арында).

ЫНДА БАЙДАЛ МЫНДЫГ

Төөгүден алгаш көөрге, колхоз, совхозтарның буурап дүжөринге чедир бистиң күрүнениң ветеринария албанының специалистеринден аңгыда, бүдүрүлгөлөргө 400 хире ветеринария системазының специалистери ажылдап турганы биле каттай ниитизи биле республикага мал эмчилери мергежилдиг специалистериниң саны 800 чедип турган. А кажан улуг ССРЭ буурап дүжөриниң соонда, күрүнениң ветеринария албанының кол хөрөңгизи болур федералдыг өңүзүңгө мал аарыглары биле демисел чорудар станцияларның (дараазында МАДС азы СББЖ деп чоруур (ред.) конторалары болгаш лабораториялар ээлеп турган азарганчыг черлер артып калган, а акшаландырышкыны девискээрлерге дамчыдып берипкен турган. 2000 чылда кожуунарны кириштирбишаан, күрүнениң бүгү-ле ветеринария албаннарын база каттап федералдыг деңгелче шилчидипкен. Ийи чыл безин четпейн чыдырда, тодаргайлаарга, 2003 чылдың август 13-те, ветеринария системазының федералдыг албан черлерин дүжүрер дугайында РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының №1235 дужаалы үнген. Ол дугайында медээни кожуунарның ветеринария албаннарынче тус-тузунда чоруткулаан турган.

Ветеринария албанының кол сорулгаларының бирээзи болза, малдың кижиге дамчып кээр халдавырлыг аарыгларын баш удур чайладыры болгаш ону чок кылдыр узуткаары болур. Бо хемчеглерни алырынга аарыгларга малдың баш удур сыкыртышкыны, шинчилелдер болгаш мал турар черлериниң доктаамал хыналдазы хамааржыр. Мындыг хевирлиг профилактиктиг хемчеглер РФ-тиң Ветеринария департаментиниң тускай даалгазы биле ук девискээрге план езугаар чоруттунуп турар. Сөөлгү 2-3 чылдарда, кажан акшаландырышкыны федералдыг бюджетче шилчипкен соонда, дыка хей ажылдар, ылаңгыя малдың янзы-бүрү халдавырлыг аарыгларның шинчилелдерин кылырынга ветеринар-профилактиктиг ажылдар, кылдырган. Лабораторияларның болгаш мал аарыглары биле демисел чорудар эргелелдерниң материал-техниктиг байдалы канчаар-даа аажок экижээн, бүгү кезектерге бо чылгы капитал септелге чоруттунган.

Ооң иштинде Кызыл-Мажалыктың кожуун аразының лабораториязының крышазын

долузу-биле, Барыш-Хемчикте СББЖ-ниң дээвириң долузу-биле солааш, долгандыр херимнээн, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожуунарның СББЖ-ге одалга системазының капитал септелгезин, Тожунуң лабораториязынга чаа котелду болгаш Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Би-Хем кожуунарның СББЖ-ринге чаартылгаларны кылып, чаа тургустунган кожуун Тере-Хөлде база ветеринария албанын тургускан. Ресветлабораторияның электротелун, электрилик дериг-херекселдерни чаартып тургузарынга болгаш хоорай лабораториязының одалгазын, дээвириң быжыглаарынга дээш, өске-даа үүрмек септелгелерни чорударынга эвээш эвес түндүг ачка-хөрөңгини чарыгдан. Бо-ла бүгү ажылдарның акшаландырышкыны федералдыг бюджеттен боттандырган.

Бистиң байлаавыс — малывыс бодувустуң болган соонда, ТР-ниң Чазааның мурнундан чедир турар улуг дузаны демдеглейин баары канчаар-даа болдунмас. Ооң чижээңге малдың бруцеллез аары-биле демисел чорударының дугайында программаны боттандыраары биле 3 чылын улаштыр 300 муң рубльди үндүргөн. 2003 чылда республиканың ветеринария системазының материал-техниктиг баазын быжыглаар сорулгалыг инвестиция програмазы биле ТР-ниң Чазаа 740 муң рубльди берген, ооң-биле 6 автомашинаны саткаш, кожуунарның ветеринария албаннарынче чоруткан. Шывыгыг рыноктуң көдээ ажыл-агый продукциязының сайгарылгазынга хыналда чорудар лабораторияның капитал септелгезин чоруткан соонда, ооң ажылдаары экижи, санитарлыг экспертиза чорударының талазы-биле ажыл-чорудулгазы шуудаан. Кылдырган ажыл-херектерниң чедимчелиг талазын демдеглей тура, республика иштинде мал шимчээш-кининде база көдээ ажыл-агый продукциязының сайгарылгазында чогуур хыналда болгаш быжыг харылзаа тургустунганын демдеглевес аргажок. Ооң-биле чергелештир отчет-отчет кылырының тускай ветеринарлыг документилери садып алдынган. Республика төвүңгө ветеринария системазынга хыналда чорударының талазы-биле хоорайның мал аарыглары биле демисел чорудар станциязының штавын база калбарткан.

Россияның өске-даа субъектилериңде ышкаш Тыва Республиканың Чазааның тускай шийтпириң езугаар Ветеринария департаментини республикага тургустунган соонда, кожуунарның ветеринария албан черлериниң акшаландырыш-

кыны департаментини таварыштыр чоруп турган болгаш кылдырган ажылдарның база салдынган хемчеглерниң күселдезиниң талазы-биле кожуунарның чоруткан отчетчедун департаментиге хүлээп алыры таарымчалыг турган. Ынчангаш «Тыва Республикада күрүнениң федералдыг ветеринария албан черлерин дүжүрер дугайында» РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының №1235 дужаалы үндүргөн соонда чүү кылдынганы номчукчуга сонуурганчыг бооп турары чадас.

Көдээ ажыл-агый яамызынга база Чазакка дыңнадыг соонда, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы В.И. Лавриненконун адын салган чагааны чоруткан. Ында тайылбырлааны болза 44 миллион рубль дээрге, бистиң бичи республикавыска ол канчаар-даа аажок улуг түң, ынчангаш ону республикадан акшаландырып шыдавызын айтыкан. База федералдыг статустуг органнар ышкаш ветеринария албан черлерин дүжүрери биле чергелештир РФ-тиң ветеринария албанының чангыс аай структуразын буурадырының баштайгы белеткели тургустунар, ооң-биле каттай ветеринария хандырылганының байдалы болгаш организациязы девискээрлерниң саң-хөө болгаш экономиктиг байдалында хамааржыр апаар дээрзин тайылбырлаан.

Тыва Республикада күрүнениң ветеринария албаны малдың чараалаар аарыгы, чума дээш, сөөлгү үеде өске-даа халдавырлыг аарыглар ышкаш республика девискээринче даштыкы күрүнелерден кирип турар хамчык аарыглардан күрүнө кызыгаарын камгалаар ажылды күсседиң турар. Бо болгаш үстүңгө айтылган өске-даа чүүлдерге үндөзилеп алгаш, ветеринария албанының удуртулгазы база ТР-ниң Чазаа Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый яамызының удуртулгазынче, РФ-тиң Чазаанче республикада күрүнениң ветеринария албан черлериниң федералдыг бюджеттен акшаландырышкыны камгалап артырар дугайында чаңгыс эвес удаа айтырыгны тургускан турган. Бо айтырыгны чугаалажып көөрү-биле Күрдуманың депутаттары Г.В. Куликче, Ч.Ч.Д. Ондарже база делегни кирген.

Сөөлүредир Тыва Республиканың Чазаа 2003 чылдың декабрь 24-те «РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының эргелелинде турар болгаш акшаландырышкыны федералдыг бюджеттен ап турар Тыва Республикада күрүнениң феде-

ралдыг ветеринария албан черлериниң федералдыг статустун камгалап арттыраарының дугайында РФ-тиң Чазаанче делегден кириериниң» дугайында №923 доктаалды хүлээп алган. Удатпаанда ол доктаалды 2003 чылдың декабрь 26-да РФ-тиң көдээ ажыл-агый сайыды А.В. Гордеевтиң холунга дамчыткан.

Москваже чагаа-бижикти чорудуп-даа турзувуса, бис база холушту чаа салып алгаш олурбаан бис. Дээди черлер биле чергелештир боттарывыс республика деңгелинге айтырыгны уламчылаары биле ажылды чорудуп, ТР-ниң Саң-хөө сайыды Р.С. Баянче 2004 чылдың республика бюджетиниң төлөвилелинче ветеринария албан черлериниң акшаландырышкыны кириериниң дугайында делегни кирирген турган. Ынчангаш боттарывыска бүзүрөп, Москва акшаландыраарын боттарынга алыр боор дээрзинге идегеп турган бис. Херек кырында ол ындыг болбаан, түңгелелинде ветеринария албаны акшаландырышкын чок арткан. ТР-ниң Ветеринария департаментиниң удуртулгазы кожуунарның чагырга даргаларыга база боттарының байдалын көрүп тургаш, тус-тус ветеринария албаннарын быжыглап арттыраарының талазы-биле хемчегден алырын дыңнаткан.

Бо хүннерде байдал дыка шыңгызы-биле нарыдап келген, элээн каш албан черлериниң одаар көмүр-даш курлавыры төнүп турар, электри энергиязы, харылзаа ачы-дузаларында өрөш-өрес баажын ашкан. Ынчангаш лаборатория албан черлериниң тускай дерилгелиг материал-техниктиг баазаны камгалап арттырар талазы-биле албан черлериниң удуртукчулары дежурныйлаашкынарны организаастап турар. Ылаңгыя кызыгаар чоогунда кожуунарда база мал бажы хей кожуунарның мал эмчилери байдал чеже-даа берге, ийи айның ачка-шалыңын албаан база моон соңгаар кандыг байдал тургустунары билдинмес-даа болза, туружун салбайн, ажылын уламчылап турары өөрүнчүг.

Амгы үеде ТР-ниң Чазаанга сайгарып көөрү-биле өске девискээрлерде ышкаш ветеринария албанының аппарадын республика бюджетинден акшаландыраар дугайында доктаал төлөвилелин белеткеп кылган. База ол ышкаш ТР-ниң Чазааның республиканың ветеринария албанын тургузарының дугайында доктаал төлөвилелин белеткеп тургускан. Ынчангаш ам дээрзинде олар сайгарып көөрүңде болгаш чөпшээрелде артып турар, а акшаланды-

рарындан ойталаар азы ветеринария албанын тургузарының дугайында тодаргай шийтпир албаан бис.

Республикада бо нарын айтырыгның тургустунуп келгени биле чергелештир көдээ ажыл-агый специалистериниң аразында база массалыг информация чөпкөтеринде дээш эмнээр специалистерге кызырылда болуп болурунун дугайында чугаа дыргын чоруп турар. Мен, күрүнениң кол ветеринар инспектору, бистиң республикага малдың хамчык аарыгларының таарымчалыг чоруун магадылазын дээш харысалганы онаанып турар кол удуртукчу болганымда, шак мындыг байдалга келири канчаар-даа таарышпас деп бодаар мен. Ол дээрге ветеринария албанының буурап дүжөриниң дорт оруу-дур. Бистиң республикада мал бажының өскени, бир мал эмчизи кижиге онаажып турар мал бажының хемчээлинден ажып турар. Ветеринария албанының штадында санадып турар 378 кижиниң 198-и мал эмчилери болгаш фельдшерлер, арктанары техниктиг ажылдакчылар болуп турар. А мал аарыгларынга удур массалыг профилактика ажылдарын чорударынга хей сангыч специалистерни эвилелдээри чугула апаар. Сибирь язвасы, чараалаар аарыг, чума, бруцеллез дээн ышкаш малдың хамчык аарыгларынга удур эмнээшкинер чорутсун дээш үндүрүп берип турар вакциналарга болгаш биопрепараттарга ачка-хөрөңгини республика бюджетинден үндүрер турбуже, бисте ол федералдыг бюджеттен чоруп турар. 2003 чылда республика бюджетинден 946 муң рубльди үндүргөн, ол ачкага бруцеллез, туберкулез аарыгларынга шинчилелдер кылырынга база ону сибирь язвасынга, чараалаар аарыгга удур сыкыртышкын чорударынга ажылаан.

Черле ынчаш ветеринария албаны чокта, бистиң республиканың мал ажылының хөгжүлдезин хандыр даап бодаары безин берге боор. Малдың чаш төлү төрүттүнүп келгеш, белеткеп каан чымчак чемни бир дугаар дайнап чииринге чедир мал эмчилериниң ажаалда-хайгааралы херөглеттинер болгай. Ынчангаш бистиң Тыва Республикага күрүнениң ветеринария албанын боттандырып тургузарының дугайында дарый шийтпирден хүлээп алыры эргежок чугула деп санап турар мен.

Степан ДОСТАЙ,
Тыва Республиканың Ветеринария департаментиниң удуртукчузу.

Кара-Хөлден

Чазак Отчедун ниитизи биле «эки» деп демдекке үнелээн.

Чазактан дуза

Суму девискээринге улуг харның дүшкениниң соонда, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы В.И. Лавриненко база С.М. Оюн олар Даштыг-Хөл, Сукпак, Хөл-Бажы, Кудук, Шивилиг деп девискээрлерде чурттап турар кадарчыларга 3 тонна дус, 29,5 тонна чарба, 24 тонна сула, 3,5 тонна ак-тарааны база 1,2 тонна солжарканы үлөп онааган. Кадарчылар дузаны улуу-биле өөрүп уткуп алганар. Эң ырак черлерге күчүлүг

«ГАЗ-66» машина биле Чазактың дузанын болгаш өреге-бажыңнарга токпактарны чедирип турган аныяк чолаачы Эрес Сайын-Маадырович Салчакты база чон мактап турар.

Макталдыг

Бай-Тайга кожуунун өөредилге килдизиниң эргелекчизи М.Н. Саая бөлүк инспекторлар биле Кара-Хөл ортумак школына хыналданы чоруткан. Англи дыл башкызы А.А. Сандыптың, орус дыл башкылары Т.Б. Хертек, Т.Б.-Х. Сааяның билгиниң шыраан хыналда көргүскен. Эге класс башкы-

ларындан Н.А. Салчак, С.Ч. Иргит, А.М. Иргит, О.Д. Хертектиң ажылы база макталдыг.

Эр хейлер!

Ол-ла кожуунун социал ачы-дуза чедирер төвүнүң сумуда салбыры бо хүннерде 25 уругларны ашкарып-чөмгөрип турар. Салбырны садыг шугумунун хоочун ажылдакчызы З.Ш. Салчак билдирди биле удуртуп турар, а бедик шынарлыг янзы-бүрү амдангыч чөмөрни повар О.М. Соян кылып турар. Эр хейлер!
Ортун-оол ЛУКЕЙ.
Кара-Хөл сумузу.

«Эки» ген үнелээн

Февраль 12-де Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузуңга Хензиг-оол Күжүгет аттыг Культура бажыңыңа «2003 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында ТР-ниң Чазааның Отчедунуң» сайгарылгазы болган. ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызы С.М. Оюн база Чазак Аппаратының социал политика башкарылгазының сектор эргелекчизи У.С. Надыл кара-хөлчүлерниң мурнунга санфактылар биле бадыткатынган илеткелди таныштырып, сайгарылганы кылган.

Чурттакчы чон «Спутник» харылзаазының дузазы биле сумуга тыва теле-дамчыдылганы кожарының талазы биле база назылап кыраан аарыг кижилерге хоргаадаар ачы-дуза черин тургузарының дугайында делегелерни кирирген. Ол ышкаш хуу малга сула, чарба бээриниң болгаш сумуга немец шагдаа ажылдакчызы тургузарының дугайында айтырылганы салып, ол ышкаш көдээ суурларга аныяк специалистерни чурттаар орансава биле хандыраарының талазы биле айтырылганы чон сонуургаан. Үстүңгө айтырылгала Чазак кежигүннери долу харыны берген. Кара-хөлчүлөр

Тыва Республиканың өмүнээзинден

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының дилээнге холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүн тайылбырлаар дугайында херектин талазы-биле

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай 2004 чылдың март 1

(Төңүзү, Эгези 2-ги арында).

б) республика үндүрүткүлери, чыылдарларын болгаш оларны тыртарынын чурумун доктаадыры;

в) күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулгазын организастаары.

4) Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын Төлээлекчилер палатазы хүлээп албайн барган таварылгада азы оларга Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары немелделер кириген таварылгада үнүп келген чөрүлдээлерни ажай эртери-биле чөпшээржилге комиссияны тургузуп болур, ооң соонда ол айтырыгларны Хоойлужудулга палатазынга чугаалажып көөр;

5) Бир эвес катап чугаалажып көрүп турар үедө ооң мурнундагы эдилге дээш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының чогуур санының үштүң ийден хей кези бадылаан болза, Төлээлекчилер палатазының хүлээп албааны Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп алган деп санаар. Хоойлужудулга палатазының депутаттарының хей нуруузунун бадылаашкыны-биле Конституция хоойлузун, мурнундагы эдилге-биле хүлээп алган хоойлуларны ат салыры-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазынче чорудар.

Билдиришкн эезиниң бодалын езугаар алырга, Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүн билдир алырынга тодаргай эвес болган чүүл болза, "Тыва Республиканың хүлээп алдынган хоойлузу" деп билишкнниң тодаргай эвес болганы болур. Ында хоойлуну хүлээп алыр инициаторнун эргези тодарат-тынмаан, билдиришкн эезиниң бодалын езугаар алырга, Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнге дүүштүр "Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы Тыва Республиканың хоойлузу" Тыва Республиканың Улуг Хуралы үзе-кезе хүлээп албаан хоойлузу ышкаш болган, ынчангаш хоойлуну хүлээп алыр инициатор болганда, ону Тыва Республиканың Улуг Хуралынга хүлээп алгыжеге чедир катап көрүп болгу деп сагыдырган.

Маңаа холбаштыр билдиришкн эези Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн кезектеринге, ылангыя "Тыва Республиканың хүлээп алдынган хоойлузу" деп билишкннге, а ол ышкаш Тыва Республиканың Улуг Хуралынга хүлээп алгыжеге чедир хоойлу инициаторунун эргелерин тайылбырлап бээрин дилээн.

2. Тыва Республиканың Конституция суду "Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 72 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр чүгле негелдеде айтылган чүүлдерге хамаарыштыр доктаалды хүлээп алыр болгаш негелдеде кириген үндезиннерни болгаш барымдааларны холбаштырбас.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының негелдезинде кирген айтырылгарга дүүштүр бо херекти көрүп тура, "Тыва Республиканың хүлээп алган хоойлузу" деп билишкнни, хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралынга хүлээп алгыжеге чедир дедир кыйгыртырынга хоойлу инициаторунун эргелерин бо херекте тодараткан.

"Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында" Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунун 72 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Конституциязының норма-чижээн тайылбырлап бээр дугайында херек талазы-

биле шийтирнн хүлээп алыр, тайылбырлаар нормаларның кол утказын, ол ышкаш албан езунунун база өске-даа тайылбырларның утказын, бүгү талаларын тайылбырлаар.

3. Хоойлужудулга чорудуунун айтырылганы бодунун конституц-эрге-хоойлу байдальның талазы-биле Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнарының организастаашкыны болгаш ажил-чорудулгазы-биле дорт холбашкан болур.

Россия Федерациязының Конституциязының 72 чүүлүнүн 1 кезээнин "н" пунктузун езугаар Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнарының системазын организастаарының ниити принциптерин Россия Федерациязы болгаш Россия Федерациязының субъектилерини кады доктаадыр. Россия Федерациязының Конституциязының 76 чүүлүнүн 2 кезээнге дүүштүр кады чорудар ажилдар талазы-биле федералдыг хоойлуларны хүлээп алыр болгаш оларга дүүштүр Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлуларын болгаш өске-даа норма-чижек актыларын хүлээп алыр.

Хоойлу чогаадыр чорудуушкуннарның үндезиннерин "Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлге) болгаш күүсекчи органнарының ажилын организастаар ниити принциптерин дугайында" федералдыг Хоойлунун 5-8 чүүлдери-биле таарыштырар (2003 чылдың июль 4-те №98-ФЗ федералдыг Хоойлунун эдилгези—моон ыңай федералдыг Хоойлу дээн). Федералдыг Хоойлунун 7 чүүлүнүн 4 болгаш 5 пунктуларында мынчаар айтылган:

1) Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлу төлевилелин Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлге) органы ийден эвээш эвес номчулуга чугаалажып көөр. Хоойлу төлевилелин хүлээп алганының азы хүлээп албаанының дугайында шийтирнн Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлге) органының доктаалы-биле хүлээп алыр.

2) бир эвес федералдыг Хоойлунун 5 чүүлүнүн 5 пунктузунда көрдүнгөн таварылга тургустуна берзе, Россия Федерациязының субъектилеринин Конституциязынга (Уставынга) дүүштүр Россия Федерациязының субъектилеринин хүлээп алган хоойлузун өске палатаның чүүлдүгүнери негеттине берзе, ол палатаның депутаттарының санының чартыктан хей кези бадылаанда, ындыг хоойлуну чүүлдүгүнүн деп санаар. Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлуларын чүүлдүгүнери палата хоойлуну хүлээп алырында ойталаан таварылгада, бир эвес катап бадылаашкынга киришкен депутаттарның үштүң ийден хей кези бадылаан болза, хүлээп албаан хоойлуну хүлээп алган деп санаар.

Федералдыг Хоойлунун 8 чүүлүнүн 1 пунктузунга дүүштүр Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлге) органының хүлээп алганы, Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлуларын айтылган орган бүгү чонга чарлап дыңнадыры-биле Россия Федерациязының субъектилеринин дээди албан-дужаалдыг кижизинче (Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының дээди күүсекчи органының удуртукчунче) чорудар, документини чорудар хуусааны Россия Федерациязының субъектилеринин Конституциязы (Уставы) болгаш Хоойлузу-биле доктаадыр.

4. Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 1 болгаш 5 кезектерин, 105, 106 болгаш 108 чүүлдерин езугаар хоойлужудулга эрге-хүлээлгезин боттандырырынга Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы болгаш Хоойлужудулга палатазы, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, өске-даа органнар болгаш кижилер киржир.

"Тыва Республиканың хүлээп алдынган хоойлузу" деп билишкнниң конституц-эрге-хоойлу утказы Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн кезектери болза федералдыг Хоойлунун 7 чүүлүнүн болгаш 8 чүүлүнүн 1 пунктузу-биле база Тыва Республиканың Конституциязының 106 болгаш 108 чүүлдери-биле системниг холбашып турар.

Үстүнде чүүлдерни барымдаалап көөрге, "Тыва Республиканың хүлээп алдынган хоойлузу" деп билишкн болза федералдыг Хоойлу болгаш Тыва Республиканың Конституциязында айтылган дүрүмнерни болгаш чурумнарны сагып, Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы болгаш Төлээлекчилер палатазының чүүлдүгүнени Тыва Республиканың Хоойлузу болур. Хоойлуну Төлээлекчилер палатазы идепкейлиг арга-биле — бадылаашкынар-биле, ол ышкаш өске манаашкы аргазы-биле чүүлдүгүнүп болур. Бир эвес ону 14 хүн иштинде Төлээлекчилер палатазы чугаалажып көрбээн болза, Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алган деп санаар.

Төлээлекчилер палатазының идепкейлиг азы манаашкы аргазы болза хоойлу чогаадыр чорудуушкунун чайлаш чок үе-чадазы болур. Хоойлужудулга палатазы Тыва Республиканың Хоойлузун Төлээлекчилер палатазы хүлээп албаан таварылгада ону катап бадылааш, депутаттарның ниити санының үштүң ийден эвээш эвес кези бадылаанда, түнел шийтирнн хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының хүлээп албааны Тыва Республиканың хоойлузун Хоойлужудулга палатазынга болгаш Төлээлекчилер палатазынга катап чугаалажып көөрүн Тыва Республиканың Конституциязында база доктааткан. Бо таварылгада Тыва Республиканың кайы-даа палатазының чүүлдүгүнени хоойлуну "Тыва Республиканың хүлээп алган хоойлузу" деп санаар.

Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн кезектерин федералдыг Хоойлунун 7 чүүлүнүн болгаш 8 чүүлүнүн 1 пунктузунун нормаларының системниг харылзааларын, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязының 106 болгаш 108 чүүлдерин езугаар "Тыва Республиканың хүлээп алдынган хоойлузу" деп билишкн болза Улуг Хуралдың кайы-даа палатазының хоойлу чогаадыр ажил-чорудулгазының түнелинге хамааржыр, ынчангаш "Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы Тыва Республиканың хоойлузу" деп сестерден ылгалдыг, хоойлу чорудуунун чамдык чүүлдеринге тускай байдалдыг.

Ынчангаш бо тайылбыр болза "Тыва Республиканың хүлээп алган хоойлузу" деп билишкннге Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы болгаш Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн 1, 2 болгаш 4 кезектеринге дүүштүр Төлээлекчилер палатазының чүүлдүгүнени хоойлулар, Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн 5 кезээнде көрдүнгөн таварылга езугаар Хоойлужудулга палатазының катап хүлээп алганы хоойлулар, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязының 106 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палата-

зының чүүлдүгүнени хоойлулар хамааржырын тодаратып турар.

5. "Тыва Республиканың хүлээп алган хоойлузу" билишкнни тайылбырлаанынга холбаштыр хоойлуну хүлээп алырын саналдаан инициаторнун ону Тыва Республиканың Улуг Хуралынга хүлээп алырынга чедир эргезиниң дугайында айтырыг тургустунуп келир.

Хоойлужудулга чорудуу болза конституц-эрге-хоойлу чок ажил болур, янзы-бүрү үе-чадаларда өскерлип турар, ооң киржикчилеринин харылзаалары, эргелери болгаш хүлээлгелери чаартынып, өскерлип турар, ону Тыва Республиканың Конституциязында быжыглаан, ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязының 108 чүүлүнге дүүштүр хоойлужудулга инициативаны көдүрер субъектилерде кириген хоойлуларны дедир кыйгыртыр эргелер база бар. Дедир кыйгыртышыкыны Тыва Республиканың хоойлузун хүлээп алырынга чедир чорударын бо доктаалдын 4 пунктузунда айтылган.

Үстүнде айтылган тайылбырны Россия Федерациязының Конституция судунун хоойлужудулга чорудуунун айтырылгарын тайылбырлаарынга хамаарышкан айтырыгынга үндезилээн, ону Россия Федерациязының Конституция судунун Россия Федерациязының Конституциязының 107 чүүлүнүн чамдык кезектерин тайылбырлаар дугайында херек талазы-биле 1996 чылдың апрель 22-де №10-П доктаалында илереткен.

Айтылган чүүлдерге үндезилээш, Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүн 3 кезээни, "Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында" Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунун 1 чүүлүнүн 1 кезээни, 71-73, 76, 77 болгаш 91 чүүлдерин удуртулга болдурга, **Тыва Республиканың Конституция судунун доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн кезектеринин утказын барымдаалааш, "Тыва Республиканың хүлээп алган хоойлузу" деп билишкннге хамаарыштырар хоойлулар болза:

Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн 1, 2 болгаш 4 кезектеринге дүүштүр Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы болгаш Төлээлекчилер палатазының чүүлдүгүнени хоойлулар;

Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн 5 кезээнге дүүштүр Хоойлужудулга палатазының катап хүлээп алган хоойлулар;

Тыва Республиканың Конституциязының 106 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының чүүлдүгүнүп көргени хоойлулар.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралыга ону хүлээп алыр ажил доозулуге чедир хоойлуну дедир кыйгыртыр эрге инициаторда барын хүлээп көөр.

3. Бо тайылбыр болза албан езунун документини болур болгаш ону күрүне эрге-чагыргазының бүгү төлээлге, күүсекчи болгаш суд органнары, тус чер бот-башкарылга органнары күүседир.

4. Бо доктаал дүрүм болур, ону кым-даа хомудаар эрге чок болгаш ону чарлаан соонда дораан-на күштүг бооп эгелээр, дорт ажилдаар болгаш өске органнарының, кижилеринин бадыткаашкыны негеттинмес.

5. Бо доктаалды "Шын", "Тувинская правда" солуннарга, "Тыва Республиканың Хоойлулар чыындызынга" доп-дораан парлаар.

Тыва Республиканың Конституция суду.

№ 2-П .

ШКОЛА

Чеди-Хөл кожуунун Элегес суурда 300 олуттуг чаа школаның тудуун "Остов" кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге 2002 чылдың майда тудуп эгелзэн. Тудугнуң ниити өртээ 34987,0 муң рубль. Бо чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, тудуг объектисинге 9658,6 муң рубльдинг ажылтын шингээди алган. Спортзалдың ханазын тудуп үндүрген, шеверлеп ажылдары доозулган, электри болгаш чылыг хандырылганы коштунган. Ам спортзал, шериг кабинеди болгаш өске-даа ажылдарны чедир кылырынга 2859,2 муң рубль херек.

Бо школаның тудуунун талазы-биле айтырыгны ТР-ниң Чазааның хуралына чугаалажып көргөш, школаның тудуун чедир акшаландырырын 2004 чылдың

инвестиция программасынче киригеш, бо чылдың апрельде ажылгалга киригериниң талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын хамаарылгалыг яамаларга, ведомстволарга дааскан.

АЧЫ-ДУЗА ХЕРЕК

Кызыл хоорайда православ шажынынң хүрээзиниң тудуунун чоруп турарының дугайында хыналданы чорутканының түнелинде илерээни болза, ооң хуусааның узап турар чылдагааны — төлевилел-дөзөвилел документизин "Тыва хамааты тудуг төлевилел" институтунуң саадып турары болгаш акшаландырып талазы-биле "Межпромбанк" хаагыг акционер ниитилелдинг хүлээлгезин күүсетпейн турарында. Хүрээ тудуунун объектисин тудар талазы-биле хайгааралга алган чөвүлел тудугну доозарының талазы-биле рес-

публиканың чурттакчыларындан акша-хөрөңги талазы-биле ачы-буян өргүлдезин дилээриниң айтырынын көдүрерин сүмелеп турар.

ТУУЙБУ ЗАВОДУ

Чылда 15 млн.тууйбуну бүдүрүп үндүрер күштүг заводтуң тудуун 1987 чылда эгелзэн турган. Ону керээ езугаар Красноярскиниң Лесосибирск хоорайның тудуг организациязы тудуп эгелзэн. 1988 чылда ооң тудуу ара соксаан. Ниити тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлиниң 50 хуузу кылдынган.

2002 чылдың апрель 22-де, ТР-ниң Чазаа биле Москва хоорайның Чазааның аразына чардынган Чингине дугуржулга езугаар төлевилел документилерин эде кылыры көрдүнгөн турган. Төлевилел документилерин ээлчег айы-биле 2003

Тудугларда

чылдың февральдан октябрьга чедир бээр турган. Тудугну 2005 чылда ажылгалга кириери көрдүнгөн. Бо чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, төлевилел документизиниң 70 хуузу берген болгаш 4,14 млн.рубльди төлзөн. Объектини камгалап турганының чарыгалы 3,8 млн. рубль болган.

Тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр ТР-ниң Чазаа Кызыл хоорайда тууйбу заводунун объектисин эде кылыр талазы-биле чорудар ажылдарның дугайында айтырыгны ТР-ниң Чазааның хуралына бо чылдың апрельде кириерин ТР-ниң Тудуг яамызынга дааскан.

Сергей ХЕРТЕК.

Юбилей

ООН ХОЛУНГА ЧОНАР-ДАШ "ДИРЛИП" КЕЛИР

Россия Федерациязының болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Киров Түлүшевич Хунан март 4-те 60 харлаар.

Бажын өрү көдүрүпкен "Те" оран-делегейни чоргаары-биле одурту көрүп, өрттендир изидип турар хүнүнү херелдеринден ол девискээрде хову саргара-даа берген болза, чүдөн сестир деп мен, даг ийинде азы хем ол ынчаар чадаң үнүштерниң бүрүлерин амданнанып чип алыр мен-даа дигензир. А бо "Иви", сактырга, тайга оймаанче үне маңнады бергеш, адырланчак мыйызын силгип чоруй, чырык хүнден караа чылчырыктап, тура дүшкеш, көжүй бергензир кылдыр сагындырар. Чаражын чүү дээр! Тоолчургу "Арзылаң" ... аксын хере ажыдыпкан, удурланкчызын күштүг диштерибиле сегирип алырынга ол белен. Биче хемчээлдиг ол скульптураны "алдын холдуг" талантылыг кижичи чонар-даштан кылган. Кадыг, соок чонар-даш ооң холунга чайгаар "дирлип" келгени ол. "Кошкар", "Хуна", "Иви", "Дилги", "Арзылаң" — чоргаар, бедик-чаагай, онзагай кылдыр көстүр болза, а "Сарлык мунукчузу" деп ажыл оон ылгалдыг, Киров Түлүшевичиниң 1983 чылда кылганы ол ажыл хөглүг болгаш шимчээшкенин овуру-хевирни көргүскен.

Чамдык кижилерниң билбеси, кылып шыдавазы чүүлдү чиги-биле кылып билири дээрже — талант-тыр. Ынчангаш Киров Түлүшевич — чонар-даш-биле уран-мерген кылдыр чиги-биле ажылдаар кижилерниң бирээзи. Максим Горькийни: "Кылып турар ижинге кижичи ынак болур болза, кадыг, аар, кандыг-даа күш-ажыл чогаадыкчы хей-аът кириер" деп бижээни таварылга эвес.

Киров Хунан төрүттүнгөш, өскөн черинге, ажыл-херээнге, бажыңыга, өөнүгү иштинге, уругларыга болгаш уйнуктарына ынак. Шак ол ынакшылдан ооң чогаадыкчы хей-аъды, тура-соруу бедик, кылган ажылдарының үндезини, эгези ында, эгезин оон алган. Кижиниң таланты Бургандан дээр болгай. Ону Киров Түлүшевич амыдыралга чедип алганын чугаалаар, бичиизинден-не ону күш-ажылга өөредип, кижизидип каан ада-иезиниң башкыларының болгаш дагдыныкчыларының ачызы деп санаар. Ынчангаш оларны сагыш-сеткилинде шыгжар, хүндүктелбиле сактып, оларның дугайын өөрүп четтиришкенин сестери-биле күзелди-биле ол чугаалаар.

... Киров Хунан Тыва Арат Республиканың Улуг-Хем кожуунун Арыг-Үзүү деп черге 1944 чылдың март 4-те малчын арат өг-бүлеге төрүттүнгөн. Түлүш Хунан Балчый-оол огулу биле Түлүш Ном-Хоо Дарын кызы мал малдап чурттап чорааннар. Киров — ада-иезиниң баштайгы огулу. Төрүттүнүп, чырык көргөн оолду орус эмчи Валя бир дугаар холга алган.

1944 чылдың чазы — Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг бир үези болган. Араттар фронтуга мал-биле дузалажырын уламчылап турган. Бичи Семис-оолдуң (Кировту ынчан ынчаар адаар турган) адазы эки аъттарын дузаламчы кылдыр берипкен. ТАР октябрь 11-де Россияның составына эки тура-биле каттышкан. Тываның суурларына чаа техника кээп эгелзэн. Специалистер ажылдап келгилзэн. Чаа амыдыралдың оруу салдынган.

Кылаштарың болгаш аътка олураарың оол барык хары угда эгелзэн. Шору оолак кылдыр өзүп келгеш, бодунуң үе-чергези болур оолдар — Маадыр-оол Сана, Айызаа Даржай, Тагба Түлүш олар-биле кады хой, өшкү кадарар аларган. Аалдың өө кыжын Сүлге-Даанга турар, а чайын изиг хову Сүлге-Бели, Терезинниң ол ынчаар көже бээр. Чайлагта эрткен чашкы солун, өөрүшкүлүг чылдар, чүгүрүк аъттар, хүреш амыдыралда утундурбас бооп арткан, дүүн чаа-ла болуп турган дег ол сагындырар.

1951 чылда Семис-оол Чаа-Хөл кожуунун Даг-Аразының эге школазының белеткел класына өөренип кирген. Ооң баштайгы башкызы — Мартыгир Донгакович Сагаандай.

Ол-бо көжүп, өгге чурттап чораан оолга школада шупту-ла чүве аажок солун болган. Башкызының сөс бүрүзү анаа үнелиг бооп турган, ном бүрүзү — солун, өөредиглиг, солун бирле чүүлдү анаа билиндирер, айтып бээр. 1955 чылда оолдун ада-иези Арыскан суурга көжүп келген. Семис-оол — 4-кү классчы. Ооң класының удуртукчу башкызын Евгения Григорьевна Амосова дээр. Шыңгыш негелделиг башкызы орус дыл кичээлдерин өөредип турган. Кичээлдерге Евгения Григорьевна орус литератураның классиктериниң чогаалдарын номчуй бээрже, класс шыпшың-на баар,

Даш-чонукчузу Киров Хунан.

оолдар, уругларның кичээнгеи — чүгле башкызында.

Кировтуң ынак кичээлдериниң бирээзи, өске оолдарны-биле дөмей, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Николай Матвеевич Уткинниң башкылап турганы төөгү болгаш күш-ажыл кичээлдерин. Өөреникчилер башкызын хүндүлээр, анаа аажок ынак турганнар. Фронтучу башкы оолдарны чазанырынга, ыяштан янзы-бүрү овуру-хевирлер, дүрзүлөр чазаарына өөредип турган. Өөреникчилерниң холубиле кылган ажылдарын башкы Кызыл хоорайга, кожуун төвүнге болур делгелгелерге чорудуптарга шаңналдыг черлер алып турган. Кировтуң национал угулзалар кирип турган, шуугай ыяштан кылганы люстраларын, чураан портреттерин болгаш өске-даа чуруктарын делгелгеге база салып турган, ол ажылдар үнелелге четкилзэн. Оон аңгыда оол школаның шыырак спортчуларындан чыда калбас, ылангыя шыдыраа, хүрешти дыка сонуургаар турган.

Шагаан-Арыгның № 1 ортумак школазынга 11 классчы ол дооскан. 1963 чылда ДОСААФ-ка чолаачылар курузунга өөренгеш, чолаачының шынзылганы холга алган турда, шеригже келдирткен. Хабаровск крайга Шеригаагар күштериниң аэродром хандырылганының талазы-биле кезээнге шерин ол эрттирип турда, Тывадан келген күш-шыдал талазы-биле шыырак, шимченгир, тура-сорукут орус

дылды эки билер солдатты коман-дирлер дораан эскерип каан. Күчүлүг техниканы шингээди алган, ооң ажылгалын эки билер дайынчы макталга турган. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдин тергенини Киров Хунан кезээниң спортчу маргылдааларына идепкейлиг киржи, хаак чарыжыга бо-ла мурнап кээр. Штанга көдүрери шыырак боордан аңгыда, шериг кезээнге шыдыраа оюнунга чемпион, футбол ойнаары база эки. Чурууру шыырак боорга, "ленинчи өрээл" дерип

каастаарда ону албан кириштирер. Чүгле ол-даа эвес, эки ырлаар болгаш, уран чүүл көрүлдезинге база киржип турган. Тыва ырларыны бадыра бээрже, катап ырлап бээрин солдат эштериниң дилеп турганы таварылга эвес. Халажып чоруурунга чедир хей эвес үе артканда, полковник Баталов бирги класстын чолаачызы Киров Хунанга бодунуң машиназын башкаарын бүзүрзэн. Тывадан келген солдат Москвадан сургакчылаан генералдарны крайга сөөртүп турган.

Төлептиг шериг албан-хүлээлгези дээш Киров Хунан хей шаңналдары алган, а 1965 чылдың май 9-та ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазының Чарлы-биле "1941-45 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынына тиелгениң 20 чылы" деп медаль-биле шаңнаткан. 1966 чылда Киров шеригден Тывазынче чанып келгеш, тудугжунуң мергежилдин чедип алып сорулга-биле Кызылга профтехучилищеге өөренип кирип алган. Ынчан аныяк кыс Марияга дужуп, таныжа берген. Аныяктар кудазын дужуруп, өгбүле тудуп, ажылдаары-биле Тожуге чорутканнар. А 1974 чылдан бээр өгбүле Тээли суурда чурттап турар. Мария Салчаковна Бай-Тайга кожуунуң культура килдизиниң кол бухгалтеринге 25 чыл ажылдаан, ам пенсияда. А Киров Түлүшевич КМК — 714-ке тудугжулап турган. Ооң соонда Тээли сес чыл школазынга чурук, черчения

болгаш күш-ажыл кичээлдерин башкылап ажылдаан. 1977 чылдан даш чонарының уран чүүлүнге улусчу мастер Д.Х.Дойбухадан өөренип эгелзэн. Дагдыныкчызы Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу Дондук Хертек-ович Дойбухага Киров Түлүшевич четтиргенин илередип чоруур. Ооң чамдык ажылдарындан дагдыныкчызының "холунуң изи", аяны, уг-шии илереп эскертинер. Республиканың тус чер үлетпүрүнүң Улусчу уран чүүлүнүң ус-тывыш яамызының мастеринге база ажылдаан. 1982 чылда Киров Түлүшевич Тээлиниң уругларның уран чүүл школазынга даш чонарының уран аргазын өөредип турган, өөреникчилерниң аразында Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери болганнар бар. Аныяктарны өөретпишаан, ол боду база даш-биле ажылдап турган. Ооң ажылдарын 1987 чылдан бээр Германияга, Моолга, АКШ-ка, Швейцарияга, Японияга делегей чергелиг улуг делгелгелерге көргүзүп, салып турар. Бистиң талантылыг чаңгыс чер-чуртуу-вустуң ажылдарын 1980, 1982, 1985 чылдарда Москвага болган делгелгелерге аңаа барган улус ону улуг сонуургал-биле көргөн. 1992, 2004 чылдарда Москвага эрткен "Россияның чурукчулары" болгаш 1997 чылда "Москва хоорайның 850 чылынга" деп делгелгелерге база ооң ажылдары кирген.

1991 чылда Киров Хунанга "Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу", ооң соонда сес чыл эрткенде, "Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу" аттарны тывыскаан. Даш чонукчунуң база бир үнелээр шаңналы бар, ол — Тыва Республиканың спортунуң болгаш күш-культуразының тергенини. Киров Түлүшевич Тожу, Бай-Тайга кожуунарның хүрешке, шыдыраага чемпиону, Тываның бирги чери дээш баг хагарының спортунга мөңгүн шаңналдын эдилекчизи.

Киров Түлүшевич Мария Салчаковна-биле кады ийи кыстыг, бир оолдуг. Улуг уруу Жанна дээди эртемниг, амгы үеде сайгарлыкчы бооп ажылдап турар. Ларисазы — кожуунуң Культура бажыңында уран чүүл удуртукчузу. А огулу Аяс ачазы дег даш чонукчузу болган. Бичи уйнуктары оларны база өөртүп чоруурлар. Уруглары ачазының уран шеверинге чоргаарланыр, ону үнелээр. Талантылыг мастериниң демниг өг-бүлезин мыйнаар ажылдап, чурттап чоруур.

Василий КРИВДИК.

Авторнун тырттырган чуруу.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮТЛЕР

2003 ЧЫЛДЫН ЯНВАРЬДА
ТР-НИН СОЦИАЛ-
ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

2004 чылдын январьда республикада үлетпүр бүдүрүлгезинин ниити хемчээли (хууда сайгарлыкчыларның бүдүргөн продукциязының хемчээли-биле катай) амгы күштүг өртектер-биле 165,6 млн. рубльге үнелеттинген, ол бүдүргөн продукцияның хемчээлинин индекси 104,3 хуу болган.

Үлетпүр бүдүрүлгезинин ниити структуразында бот-деңзинин улуг кезии электроэнергетикага — 52,5 хуузу, одаар чүүл үлетпүрүнге — 22,1 хуузу, аш-чем үлетпүрүнге — 17,3 хуузу хамааржыр.

Хууда сайгарлыкчыларның ниити бүдүргөн продукциязының хемчээли январь айда 16 млн. рубльге үнелеттинген, баш удур санаашкын-биле алырга, хуу кижилер 1,5 тонна хлеб болгаш хлеб кылыгыларын, 2 тонна кондитер кылыгыларын, 5 тонна далганын, 2 тонна чартык фабрикактарны, 2 тонна колбаса кылыгыларын, 3 тонна ажылгала балыкты, 1 тонна мороженоени болгаш 0,2 кубометр дилиг материалдарын бүдүргөн.

Металл болбаазырадыр болгаш электроэнергетикадан аңгыда үлетпүрнүң бүгү адьларында эрткен чылга деңгээрге, продукция бүдүрери көвүдээн.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Бүгү көдээ ажил-агий бүдүрүлгелеринин 2004 чылдын январьда бүдүргөн продукциязының хемчээли, баш бурунгаар санаашкыннар-биле болгаш амгы өртектер-биле алырга, 66,1 млн. рубль болуп турар, азы 2003 чылдын ол үези-биле хамаарыштыр алырга, 92,8 хуу болуп турар.

2004 чылдын январь 1-нин байдалы-биле алырга, республикада 828 ара (тараачын) ажил-агийлары бар, бир ажил-агийга ортумаа-биле 110 гектар чер онаажып турар.

2004 чылдын февраль 1-нин байдалы-биле алырга, бүгү хевирниң ажил-агийларында хой болгаш өшкүнүң баш саны — 713,0 муң, чылгы — 25,5 муң, иви — 1,8 муң, төвө — 0,1 муң, хаван — 29,5 муң болгаш куш — 127,3 муң баш болган. Эйт бүдүрери 0,9 тонна, сүт бүдүрери — 1,0 тонна болган.

2004 чылдын февраль 1-де улуг болгаш ортумаа бүдүрүлгелерде мыйыстыг бода малдың баш саны — 7,5 муң, оң иштинде төрүүр инек — 3,2 муң, хой, өшкү — 134,5 муң, чылгы — 2,2 муң, хаван — 0,5 муң баш болган. Бо чылдын январь айда бир инектен ортумаа-биле 95 кг сүттү саап алган, эрткен чылдын бо үезинде ол 65 кг турган.

2004 чылдын февраль 1-нин байдалы-биле чурттакчы чоннуң хууда дузалал ажил-агийларына мыйыстыг бода малдың деңзигүүрүнүн 72,3 хуузу, оң иштинде төрүүр инектиң — 74,4 хуузу, хой, өшкүнүң — 54,7 хуузу, чылгының — 64,5 хуузу, хаванның — 81,7 хуузу ажил-агийларның бүгү категорияларында турар ниити мал бажының санындан онаажып турар (2003 чылдын ол-ла үезинде мыйыстыг бода малдың деңзигүүрү 69,6 хуу, хой, өшкүнүң — 54,7 хуу, чылгы — 61,7 хуу болгаш хаван — 79,2 хуу турган).

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүк сөөртүлгези. Өнчүнүн бүгү хевирлеринин автотранспорт бүдүрүлгелери 2004 чылдын январь айда 88,2 муң тонна чүктү сөөрткен азы эрткен чылдын деңгелинге көөрдө, 88,2 хуу болган. Биче транспорт бүдүрүлгелери болгаш хуу сайгарлыкчылар бо чылдын январь айда 31,0 тонна чүктү сөөрткен (автомобиль транспорту-биле сөөрткен чүктүң ниити хемчээлинин 84,4 хуузу).

Агаар транспорту-биле бо чылдын январь айда 8,3 тонна чүктү сөөрткен, 2003 чылдын январь-биле деңгей алырга, 94,3 хуу болган.

Пассажирилер аргыштырылгасы. Транспортнүң бүгү хевирлери-биле 1,926 млн. кижини аргыштырган, ол эрткен чылдын деңгелинден 119,6 хуу.

Ниитизи-биле республикага пассажирлер аргыштырылгасынга, бо чылдын февраль 1-нин байдалы-биле 424 хуу сайгарлыкчыларны хаара туткан.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 16,3 млн. рубльдин, оң иштинде чурттакчы чонга — 7,4 млн. рубльдин ачы-дузанын чедирген. Харылзааның ниити ачы-дуза чедирилгезинин 45,6 хуузу чурттакчы чонга чедирген, 2003 чылда ол 46,6 хуу турган.

ТУДУГ

Акшаландырышкынның бүгү дөстөрүнүн күсели-биле өнчүнүн бүгү хевирлеринин бүдүрүлгелери болгаш организациялары (үндүрүгүнүң немелде өртээ чокка) 11,9 млн. рубльдин инвестициязын шингээди алган, ол эрткен чылдын хемчээлинден 43,9 хууға эвээш болган. Керээлиг тудуг ажилдарының хемчээлин 30,5 млн. рубльге күүсеткен. 310 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгала киирген.

БАРААННАРНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Ниитинин чөмөнниге черлерин кириштир үүрмектеп садар садының саарылганының ниити хемчээли деңгештирген өртектер-биле 15,9 хууға өскөн болгаш 291,2 млн. рубль болган.

Бараан саарылганын улуг болгаш ортумаа организациялар 18,0 хууға, биче бүдүрүлгелер 40,6 хууға, эт-сеп, холушак болгаш аш-чем рыноктарына садыглаашкын күсели-биле 41,4 хууға боттандырган.

Аш-чем барааннарының садыглаашкынының деңзигүүрү — 52,0 хуу, аш-чемге хамаарышпас барааннарыны — 48,0 хуу болган.

2004 чылдын февраль 1-нин байдалы-биле алырга, үүрмектеп садар бараанның курлавыры — 60,6 млн. рубль азы 27 хүннүң садыглаашкынынга чедер.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗАЛАР

Чурттакчы чонга чедирген төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли 67,7 млн. рубль түн-биле үнелеттинер, 2003 чылдын январьда турганындан деңгештирилгелиг өртектер-биле 5,2 хуу бедик болуп турар.

Хуу сайгарлыкчыларның чурттакчы чонга чедирген төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли ниити чедирген ачы-дузаның 24 хуузу болуп турар.

Чурттакчы чонга чедирген төлевирлиг ачы-дузаның ниити хемчээлинде — транспорт ачы-дузаны кол черни ээлеп турар (24,1 хуу). Чүк сөөртүлгезинде ажил-чорудулганын чорудуп турар автомобиль транспортуна аңгыда, ниити ажылгаладың автотранспорту-биле маршруттарда пассажирлер аргыштырып

турар хуу сайгарлыкчыларның өнчүзү болуп турар транспорт хөй. Хуу сайгарлыкчыларның үлүүнге ниити пассажирлер аргыштырылганының 64,3 хуузу онаажып турар.

Ачы-дуза чедирилгезинин эң-не улуг хереглели транспорт ачы-дуза чедирилгезинде. Эрге-хоойлу талазы-биле, санаторий-дыштанылга ачы-дуза чедирилгезинде, харылзаа болгаш аалчылар бажыңнары база хөй-ниитинин чуртталга бажыңнарының ачы-дуза чедирилгези хөй болуп турар.

ӨРТЕКТЕР

2004 чылдын январьда 2003 чылдын декабрьга хамаарыштыр чурттакчы чонга инфляция (акшаның үнезинин кудулаары) 2003 чылда 1,3 хуу турганынга удур 1,7 хуу болган. Аш-чем барааннарынга өртектер 1,5 хуу, аш-чемге хамаарышпас барааннарга — 0,8 хуу, төлевирлиг ачы-дузаларга тарифтер — 5,6 хууға өскөн (2003 чылда тус-тузунда — 1,2 хуу, 1,1 хуу, 2,0 хуу турган).

2004 чылдын январьда үлетпүрге өртектер көргүзүү 2003 чылдын декабрьга турганынга хамаарыштыр 101,4 хуу (эрткен чылдын январьда 100,6 хуу турган) болган.

САҢ-ХӨӨ

Тыва Республиканың каттышкан бюджетиде 2003 чылда орулгалар талазы-биле 5234,3 млн. рубльге, чарыгдалдар 5263,4 млн. рубльге күүсеттинген. Боттарывыстың орулгавыстың үлүү 18,9 болган, (2003 чылда — 13,6 хуу турган). 2004 чылдын январьның эгезинде улуг болгаш ортумаа бүдүрүлгелеринин хүлээлгелер талазы-биле каттышкан өрези (чээлиге алган өрези, банкыларга чээлилер талазы-биле өрелер) 2741,7 млн. рубль, оң иштинде хуусаазын эрттирипкен өрези — 1880,2 млн. рубль. Дебютор өре — 1238,4 млн. рубль четкен, оң иштинде 805,3 млн. рубль өрениң хуусаазы эрткен.

Бергелер турза-даа, 2003 чылда 321 улуг болгаш ортумаа бүдүрүлгелеринин 50,5 хуузу орулгалыг ажилдаан, орулга чок ажилдап турар бүдүрүлгелеринин карылганының хемчээлинин улгадыры уламчылап турар. 2002 чылда 135,0 млн. рубль турган болза, орта удур карылганың түнү 374,5 млн. рубль болган.

Банкыларның берип турар чээлизиң хемчээли 15,3 хууға өскөн болгаш 400,3 млн. рубль болган. Үр хуусаалыг салдынган чээлинин деңзигүүрү 44,3 хуу болуп турар. Хамаатыларның банкыларда салган акшазының артыы 2004 чылдын январь 1-нин байдалы-биле алырга, 534,1 млн. рубль болгаш эрткен чылдын ол үези-биле алырга, 54,7 хууға өскөн.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕҢГЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

2004 чылдын январьда чурттакчы чоннун кижии бүрүзүнге ортумаа-биле акша орулгалары бир айда 2524,4 рубль болган. Херек кырында акша орулгалары (хереглел төлөлгелерни болгаш дадывырларны казып каапканда арткан орулгалар) 2003 чылдын деңгелинден 6,5 хууға өскөн.

Бөлүк аш-чем аймааның эң адаккы өртээ 1210,5 рубль болуп турар, 2003 чылдын ол үези-биле деңгеш көөрге, 5,8

хууға хөй болуп турар. Ажилдап турарларга айда ортумаа ажил төлевири 2003 чылда 4375,4 рубль хемчээлге четкен. Боттук шалыңның өзүлдезинин хемчээли 107,9 хуу болган, 2002 чылда 147,0 хуу турган.

2004 чылдын январь 1-нин байдалы-биле алырга, бир айда бадылаан пенсияның ортумаа хемчээли 1461,6 рубль болуп турар, 2003 чылдын ол үези-биле деңгеш көөрге, 18,6 хууға өскөн. Экономиканың адырында ажил төлевириңде хуусаазын эрттирипкен өрениң ниити түнү 2004 чылдын январь 1-нин байдалы-биле алырга, 147,0 млн. рубль. Чангыс ажилдакчыга ортумаа-биле хуусаазын эрттирипкен ажил төлевири 7829 рубль, оң иштинде бүдүрүлгө адырларынга — 6570, социал адырларда — 9856 рубль.

2004 чылдын январь төнчүзүндө күрүнениң чонну ажилга хаара тудар албанының органнарынга учетка ажил дилеп турар 17,7 муң ажилдап болур назылыг хамаатылар турган. Оларның иштинден албан эзузу-биле 14,8 муң кижии ажил чок деп хүлээп көрдүнгөн. Оларның 65 хуузуна ажил чок чорук талазы-биле ажил чоктарның пособиесин тывыскан.

Демография. 2003 чылда республиканың чурттакчы чонунуң чайгаар өзүлдези 1000 кижиге онааштыр 5,4 кижии болган, оң мурнунда 3,7 турган. Чурттакчы чоннун өзүп көвүдээр чоруу — 9,8 хууға өскөн болгаш 1000 кижиге онааштыр 20,2 чаш уруг төрүттүнгөн.

4630 кижинин өлгөни бүрүткеттинген (2002 чылда — 4576). Чаштарның өлүп-хораар чоруу — 5,8 хууға көвүдээн болгаш 1000 чаа төрүттүнгөн чаштарга онааштыр 29,4 чаш уруглар 1 хар чедир назылыг тургаш чок болган.

ХБАБ органнарынга 2033 өгленген болгаш 641 чарылган таварылга демделеттинген. Хоойлу-дүрүм езугаар бүрүткеттинген 1000 өг-бүлө тутканнарга хамаарыштыр алырга, оң 315-и чарылган болуп турар (2002 чылда — 393).

Чурттакчы чоннун аарыыр чоруу. Республика девискээринде бүрүткеттинген халдавырлыг аарыгларның эвээжеп

турары билдинген, ылаңгыя туберкулезтүн болгаш халдавырлыг өт аарының. Ынчалза-даа сезоннуг үениң келгени-биле респиратор-вирустарының байдалы нарын болуп турар.

Корум-чурум үрээшкини. Республиканың ИХЯ-зының сан-медээлеринден алырга, 599 кем-херек үлгедиишкини бүрүткеттинген. Чурттакчы чоннун 100 муң кижизинге онааштыр 192 кем-херек үлгедиишкини онаажып турар, 2003 чылдын январьда 198 турган. Экономиктиг кем-херек үлгедиишкиннери, наркотиктер болгаш кижини күштүг албаарадыр бүдүмелдер-биле холбашкан кемниг херектер, өлүрүүшкүн болгаш өлүрүкчү халдаашкыннар, күштээшкин назы четпестерниң үлгеткен кемниг херектери өзүп турар. Кем-херек үлгедиишкиннерин илередип тывары 44,5 хуу болган, эрткен чылдын бо үезинде 42,7 хуу турган.

**КТЦ
ВАРИАНТ**

**СИЛЕРНИИ КЕЛИР ҮЕНЕР
БИСТИИ-БИЛЕ КАДЫ**

"Вариант" КТТ-ниң садыгларынче кире бээрге, ында амгы амдыралга херек кандыг-даа бараан бар: компьютерлер, оларның стол, сандайлары, янзы-бүрү модельдерниң телефон аппараттары, фотоаппараттар, пленкалар, дискалар, үн улгаттырар пленкалар, принтерлер будуктары, батареялар дээш, чүнү чок дээр, санап четпес. Оларның дугайын менеджер-консультантылар Виктор Кара-Сал, Роман Филиппов келген садып алыкчыларга тайылбырлап бээрлер.

Компьютер-техниктиг төп (КТТ) "Вариант" республиканың чурттакчыларынга кайгамчык үе — частың дүшкенибиле байыр чедирип тур. Чүректиң ханызындан амгы болгаш келир үеги садып алыкчыларывыска кадыкшылды, чаагай, төлөптиг амдыралды күзөп тур бис. Амгы үеде бистиндаа, өзүп олурар ажы-төлүвүстүң-даа амдыралы компьютер чокта кандыг-даа бедик көдүрүшкүн, сайзырал албас. Делегейниң кайы-даа булуңундан кайгамчык медээлерни интернет дамчыштыр чүгле компьютерден ап болур бис. Сагыш-сеткилдин, угаан-медерелдин, билиг-мергежилдин хөй талалыг сайыраңгай болурунга компьютер улуг рольду ойнаар.

Компьютерни канчаар шилип алырыл? Ону билип алыр деп бодаар болзунарза, бистин "Вариант" КТТ-ге чедип келиңер! Чүге деп? Ында онзагай чылдагааннар бар. Бир-ле дугаарында чүгле садып алыкчыларның эрге-ажынынга сонургалдыг, оларга эң эки сүмени бээр бедик мергежилдиг, идегелдиг, аныяк специалистер бисте бар. Олар силерге эң эки шынарлыг компьютерлерни шилижиб бээр. Оон ыңай бо талазы-биле "Вариант" КТТ өске фирмаларга көөрде, мурнакчы, бедик арга-дуржулгалыг. Чүге дээрге ол Кызыл хоорайга 1992 чылда тургустунган. Ол чылдан эгелээш, "Вариант" амгы үениң эң эки шынарлыг компьютер-техниказын хөй янзы-биле көвүдөдир эккеп, садып алыкчыларга бараалгадып, боду улуг сайзыралды чедип ап турар. Бистен садып алдынган компьютерниң гарантыязы ийи чыл. Ол ийи чыл иштинде компьютерге кандыг-бир өскерлишкин азы үрелишкин болу берзе, садып алыкчы биске ону дедир эккеп, халас кылдырып азы солудуп ап болур. Бо талазы-биле хүлээлгелерин бистидиң фирма ак сеткилдиг күүседип турар. "Вариант" КТТ-ниң ажылдакчыларының арга-дуржулгалыгы аажок улуг. Олар кандыг-даа нарын техниканы: компьютерлерни, телефоннары, «цифровой» фотоаппараттарны септеп, менеджерлер хереглел барааннарының дугайында кандыг-даа айтырыгны харыылап шыдаар. Оон аңгыда "Вариант" КТТ-

"Вариант" КТТ-ниң директору Наталья Валерьевна Авдеева.

ниң ажыл-чорудулгазы садыгсаарылга рыногунда эң делгем черни ээлеп турар. Бажынынга компьютер тургузуп алыр дээн хуу садып алыкчыдан эгелээш, локалдыг четкилерни тургузарынга сонургалдыг корпоративтиг хереглекчилерге, эртем-техниктиг чедишкенин, технологтуг чаартылгаларны хайгаарап турар эң бедик негелделиг садып алыкчыларга чедирдык хөй сонургалдыг улус-биле ажылдап турар. Садып алыкчы бүрүзүнүң бүзүрелин чаалап алыр дээш фирма чоокку регионнарда саарылга өртектин доктаамал хайгаарап, бодунуң барааннарының өртектин болдунар арга-биле чиигедип турар. Ынчангаштың "Вариант" КТТ-ниң кол сорулгазы — өгбүле, офис, ажыл-агый, бүдүрүлгө бүрүзү компьютерлиг бооп, технологиянын чаа чедишкенин кижги бүрүзү амдыралга ажылгаар чорукка төлөптиг үлүүн кириери. Келир үеде эң эки угланыышкын компьютерлерни кредит-биле садары деп, фирманың удуртулгазы санап турар. Ындыг садыглаашкын 2003 чылдың апрель айдан-на эгелей берген.

Фирманың эң кол сорулгаларының бирээзи — садып алыкчылар-биле үр хуусаалыг, бот-боттарынга кайы-даа талага ажыктыг хамаарылгаларны тургузары, ажылдакчыларның профессионал мергежилин бедидери, хереглекчилерниң хандырылганын, септелге ажылдарының шынарын экижидери, республиканың кожууннарынче бодунуң ажыл-чорудулгазын делгемчидери. "Вариант" КТТ Москвада компьютер бүдүрер "Крафтверей корпорейшн", "ИВК", Софт-Центр" болгаш "Юнисерв", программныг хандырылга талазы-биле мурнакчы "1С" деп фирмаларның Тывада албан езугаар төлээзи бооп турар. Бир эвес силер "Вариант" КТТ-тен компьютер садып алыр деп шийтирилээн болзунарза, бүзүрелдиг-биле биске чедип келиңер. Бистин ажылдакчыларывыс силерге бараанның онзагай шынарларының дугайын шуптузун чугаалап, оларның янзы-бүрү модельдери-биле таньштырып, оларны садып алырынга чиигелделерни көргүзөр. Оон аңгыда оон ном, дискалар дээш, өске-даа барааннары садып ап, ховар эдилелдерни чагыдып ап болур. "Вариант" КТТ силерни билип дузалаар. Бистин адресивис: Кызыл хоорай, Титов кудумчузу, 36-1, Кочетов кудумчузу, 95, телефон № 1-12-26, 1-12-28.

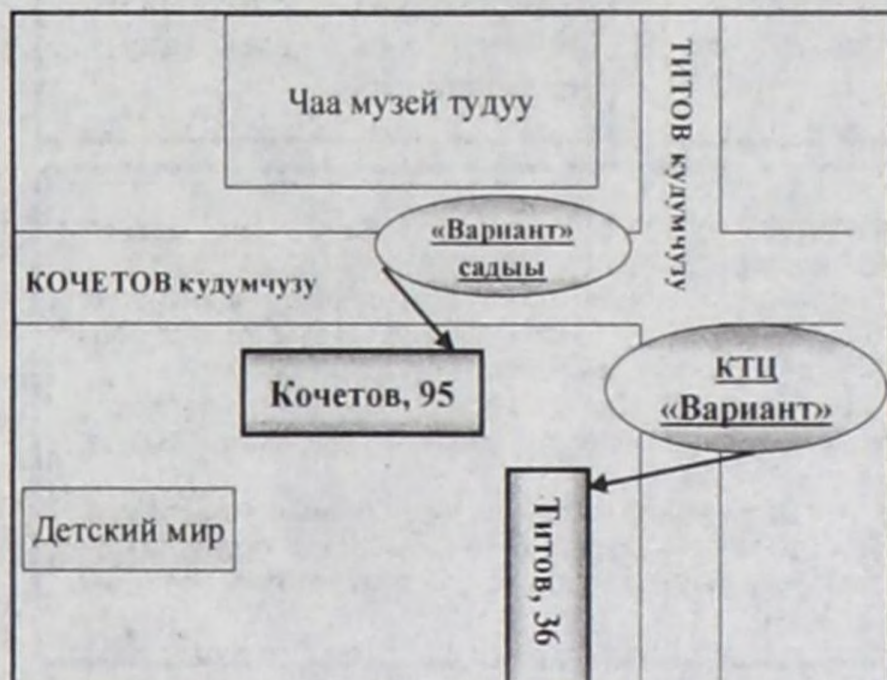
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

Ульяна Желтова биле Евгенья Маслова Ноутбук Rover book деп маркалыг компьютерни көргүзүп тур.

Менеджер-консультант Роман Филиппов тайылбыр кылып тур.

Уран чуулдун кижилери

БОЙДУСТАН ЧАЯТТЫНГАН

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, композитор, ыраажы Батый Кенештин 60 харлаанынга тураскааткан оон чогаадыкчы кезээзи Кызылдың Улусчу чогаадылга бажыңыга февраль 27-де болуп эрткен.

Композиторнуң чалаан аалчылары ТР-ниң Чазаның, яамыларның, ведомстволарның харысалгалыг ажилдакчылары, чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар, Өвүрдөн төрелдери, эш-өөрү залга олурупкан. Ол ышкаш юбиларның чогааткан ыры-хөгжүмүн дыңнаарынга хандыкшылдыглар хөйү-биле чыгып келген.

Тываның күрүне филармониязының симфониктиг оркестриниң үделгези-биле ТР-ниң алдарлыг артизи Софья Кара-оолдуң күсүлдези-биле Батый Кенештин чогаатканы "Хандагайты — мээң чуртум" деп ыры-биле кезээ эгелээн. Бүгү чогаадыкчы кезээниң дургузунда чүгле Батый Монгушовичиниң чогаатканы чараш, уян, сорук кирикчи аялгалары залга чаңгыланып турган. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының, филармонияның артистери, А.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң сургуулдары, уран чүүл школазының, № 5 школа-гимназияның өөреникчилери болгаш өскелер-даа юбиларның чогаалдарын бедик денелге күсүткен. Оларның аразында Тыва Республиканың алдарлыг артистери Софья Кара-оол, Ириль Станислав, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчылары Михаил Айыжы, Тамара Даваа, Вячеслав Танов, ыраажылар Сайдаш Монгуш, Сергей Ондар, Луиза Мартай-оол болгаш өскелер-даа бар. Батый Монгушович дыка хөй ырларын боду болгаш эш-өөрү-биле кады күсүткен.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын байыр чедирген бижини Б.М.Кенешке байырлыг байдалга тывыскан. Композиторнуң, ыраажының чогаадыкчы ажилына улуг үнелелди ында берген, моон сонгаар бүгү-ле чүүлдерге чедишкенини күзээ. ТР-ниң Чазак Дарга-

зының бирги оралакчызы Шолбан Кара-оол, Культура яамызының сайыды Эрес Данзын, Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы Сагаан-оол Долгар, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Черлиг-оол Куулар, Композиторлар эвилелиниң даргазы Кара-Кат Ооржак, Чурукчулар эвилелиниң даргазы Александр Ойду, "Тыва тудуг" акционер ниитилелиниң директору Маадыр-оол Кыргыс, Өвүр кожуунуң культура килдизиниң эргелекчизи Опал-оол

дээрге угааны четчип бышкан, амыдыралчы ханы бодалдарның үези, ынчангаш чүве чугаалаан кижии бүрүзү Батый Монгушовичиге чогаадыкчы чедишкенини, быжыг кадыкшылды, амыдыралынга өөрүшкүнү күзээ.

А.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң ишти ыры.

Бай-Кара болгаш өскелер-даа юбиларга байыр чедирген. Олар бойдустан чаяаттыг таналангы композиторнуң, ыраажының чогаадыкчы чедишкенини сеткил ханышкын-биле демделгээш, чагай херээн үр-түңнелдиг уламчылаарын күзээнер.

Тываның профэвилелдер чөвүлелиниң даргалары чораан күш-ажылдың хоочуннары Тамара Норбу, Шаңгыр Куулар композиторга байыр чедиргеш, олар хөй чылдарда кады ажилдап келгени Батый Монгушовичиниң ажилгырынга, биче сеткилдиг бүдүжүңге, орлан-шоваазыңга улуг үнелелди бергеннер.

Чогаадыкчы кижиге 60 хар

Батый Кенеш сөс алгаш, ыры-хөгжүмүн дыңнаар дээш хөй-биле чыгып келген чонунга, байыр чедирген Чазактын, яамыларның, ведомстволарның, чогаадыкчы коллективтериниң удуртукчуларынга, эш-өөрүңге, төрелдеринге, концертке киришкен талантылыг артистерге, ыраажыларга, сургуулдарга, өөреникчилерге, эштеринге сеткилин ханызындан өөрүп четтиргени илереткен. Төрөл чонунга төлептиг бараан болурун уламчылаарын ол азаан.

Кара-оол КҮЖҮТЕТ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

СЕТКИЛИВИС ХАНЫЗЫНДАН

3 оол болгаш 6 кысты өстүрүп кижизидип чоруур, эргим ынак ававыс, кат-иевис Ольга Шоофовна МОНГУШКА Делегейниң херээженнер хуну — Март 8 таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, чагай кадыкшылды, ажил-ижинге чедишкенини, а ол ышкаш чазык-хөглүг болуп, бистин аравыска ам-даа чөлөнгиживис, чоргааралывыс болурунарны сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уругларыннан, күдээлеринден, ынак эжинден.

"Хамнаарак-2004"

МӨӨРЕЙНИҢ ТҮҢНЕЛИНДЕ

"Хамнаарак" дээрге ат-сурагы эстрада артистериниң концерти эвес-даа болза, мөөрейниң киржикчилери олардан бичи-даа дудавас. Чүге дээрге ол кандыг-даа фонограмма чок, уругларның сеткилинден бараалгаткан ырлар-биле тургустунган конкурс. Чеди чыл бурунгаар Культура бажыңының ажилдакчылары "Хамнаарак" деп 18 хар чедир уруглар аразында мөөрейни организаптап эрттирип эгелээ. Амгы үеде ол республика-выста эң көскү мөөрейлерниң бирээзи.

"Хамнаарак-2004" деп Кызыл хоорайның школаларының өөреникчилериниң аразында конкурстун ийи дугаар чадазы февраль 28-те Улусчу чогаадылга бажыңыга болуп эрткен. Аңаа бир дугаар чаданы эрте берген 33 уруглар идепкейлиг киришкенер. Мөөрей назы-хар аайы-биле үш бөлүккө чардынган турган. Зал иштинде сандайларның хөй кезии хостуг, колдуунда уруглар, оолдарның хөй-аъдын көдүрүп, оларны деткип, ада-иези, төрелдери болгаш эш-өөрү чедип келгеннер.

Уругларның сеткилин ханызындан ырлап турары оларның сцена кырынга канчаар боттары алдынып турарындан-на кестүп кээр. Бүгү боттары ырыларынга берип, иштики хөңнү сөстөр-биле үнүп турганы-биле демей.

8 дугаар школаның өөреникчизи Чинчи Сувакпугтуң кайгамчык чараш торгу-биле даараан хевин кеткеш, артыш тудуп алгаш, "Артыш" деп ыры күсүткенин көрүкчүлөр үр-ле утпас боор. Олча Монгуш "Мен хрю-хрюшка мен" деп ырыны боду дыка чаптанчыг кылдыр хаванчыгаш ышкаш тандылап, өттүңүп тургаш бараалгаткан, Селенга Ооржактын "Салымым бе" деп ынакшыл дугайында ырлаан ырызы, шынап-ла, чүрөктерни дүвүредип-хөлзедип кээр болду.

Ол ыры бир дугаар чырык черни "Хамнааракка" көргени ол. Оон сөстөрүн Ч.К.Ондарның эжи бижээ. Чинчи Кара-ооловна — Селенганы конкуруска кириштирип, белеткээш башкызы. Аялганы даштыкы ыраажы, кино артизи Наталья Орейрунун ырызындан алган.

Селенга боду дипломант, лауреат апарбаан-даа бол, үнү хоюг, өткүт, аяныг. Ол он дөрт харлыг, ада-иезиниң ынак уруу, чоргааралы. Өзүп келгеш чонга дуза кадар, оларның амы-тынын камгалаар эмчи болур күзүлдиг. "Ырлар талантың улаштыр сайыратпас сен бе?" — деп айтырыгга мындыг хары берди: "Бодумга ырлап чоруур мен". Хостуг үезинде таны бөлгүмүнчө барып турар. "Сцена кырынга үнүп кээрге, ында дүвүрэнчиг-даа эвес, оон артынга манаашкындан берге, коргунчү чүүл чок" — деп, Селенга чугаалап турду. Конкуруска киришкени дээш өөрүп четтиргенин башкызынга чугаавыс сөөлүндө илеретти.

Мөөрейниң түңнелинде "Хамнаарак 2004"-түн дипломантылары: Начын-Мерген Ооржак, Даша Осташкина, Чингис Ондар, Саян Доспан, Мерген Дамчаа, Радмира Лопсан, лауреаттары: Олча Монгуш, Ая Чымбал-оол, Кара-оол Анай-оол, Михаил Дубовцев, Саяна Соян-оол, Александр Куулар олар болган. Ырызын эң эки каасталга-биле чонга бараалгатканы дээш Надежда Понамарева, Даша Осташкинын башкызы тускай дипломну алган. Эң эки башкы деп атка 10 дугаар школаның башкызы — Байлакмаа Алдын-оол төлептиг болган.

Тирикчилер республика мөөрейинге киржирлер. Аңаа эки болган уруглар Россияның "Роза ветров" деп конкурсуна аңгы-аңгы регионнардан келген уруглар-биле күжүн шенжерлер.

Шораана ИРГИТ.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин ынак, хүндүлүг ачавыс Даваажал Үрлеевич ШЫВЫКТЫ сөөлгү орукче үдежи, бистин ажыг-шүжүүвүстү үлежи, моральдыг болгаш материалдыг дуза чедирген чонувуза, төрелдеривиске, чоок кижилеривиске, Тес-Хемниң төп эмнелгезиниң терапия салбырының коллективинге, Кызыл-Арыг дузалап школазының директору Клара Ивановна Комбуга, коллективинге өөрүп четтиргенивисти илереттис.

Уругларыннан.

СКЛАДТА — КЫЗЫЛ-ДУС

1 килограммда 2 рубль 50 көпөөк өртектиг Тываның чайгаар бүткен ажылгал дузу кирген.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25. № 3 склад. Тел: 5-37-87.

ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт яамызы "Херел" спортзалга март 7-де 10.00 шакта "Хөглүг оюннар" эрттирер, аңаа авалар 10-13 харлыг уруглары-биле киржир.

Март 8-те 10.00 шакта Национал парктын администрация бажыңыга херээженнер ортузунга шашки талазы-биле маргылдаа болур. Боттары шашкилерлиг келир.

Судья коллегиязы "Херел" спортзалга март 6-да 16.00 шакта болур.

Улуг-Хем кожуун чагыргазы болгаш Төлээлекчилерниң кожуун хуралы Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, Россия чергелиг "Чылдың директору" аттың 3 дакпыр эдилекчизи, Улуг-Хем кожуун хуралының депутаты

Май-оол Садарович ЧУДАН-ООЛДУҢ

озал-ондакка таварышкыш, хенертен мөчээни-биле оон уруг-дарыыңга база чоок төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы, Төлээлекчилер хуралы, кожуунда сумулар чагыргалары Ээр-Хавак суму чагырга даргазының оралакчызы

Иван Маңнайевич МОНГУШТУҢ

аар арааш мөчээни-биле оон өг-бүлезинге, ажы-төлүңге, төрелдеринге чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuv.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нистител-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9310. Чагыг 30.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харьялаар.